

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Social Sciences

p-ISBN:1300-9702 e-ISBN: 2149-3243

HALİT ZİYA’NIN DÜŞÜNÇESİNDE İSTANBUL’DAKİ EDEBİ MEKTEPLER

Literary Schools In Istanbul In The Thought Of Halit Ziya

Mehmet GÜL¹

¹ Arş. Gör. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Merkez/Bingöl, mgul@bingol.edu.tr (orcid.org/0000-0001-8534-0773)

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:

22.01.2021

Kabul/Accepted:

09.05.2021

DOI:

10.18069/firatsbed.866834

Anahtar Kelimeler

Tanzimat, Edebi

Mektepler, Hatıra, Halit

Ziya, *Kırk Yıl*.

ÖZ

Halit Ziya (Uşaklıgil) edebi hatıralarını kaleme aldığı *Kırk Yıl* adlı hatıratında Tanzimat edebiyatına dair düşüncelerini açıklar. Eserde dikkati çeken temel unsurlardan biri, yazarın İzmir’den İstanbul’a gittikten sonra burada ziyaret ettiği edebi çevreler hakkındaki gözlem ve görüşleridir. Yazar, klasik edebiyat çerçevesinde yazarları Muallim Naci Mektebi, yeni edebiyat yolunda yazarları da Namık Kemal Mektebi çatısı altında toplar. Muallim Naci ve çevresine olumsuz bir bakış açısıyla bakar, bu mektebe mensup yazarların Divan edebiyatı anlayışıyla edebi eser kaleme aldığını ifade eder. Muallim Naci Mektebini eskiye bağlı, yeniliğe kapalı ve dar bir dünya görüşüne sahip olmakla suçlar. Ebuzziya Tevfik, Recaizade Mahmut Ekrem ve Sami Paşazade Sezai’ye olumlu bir bakış açısıyla yaklaşır ve söz konusu yazarları yeni edebiyat çerçevesinde eser verdiği için över. Ebuzziya Tevfik’i kibar ve beyefendi biri olarak tanıtan yazar, Recaizade Mahmut Ekrem’i yaşam tarzı, dünya görüşü ve edebi eleştiri bakımından ön plana çıkarır. Sami Paşazade Sezai’nin ise nesirde güçlü bir kalem olduğuna dikkati çeker.

ABSTRACT

Halit Ziya (Uşaklıgil) explained his thoughts on Tanzimat literature in his work named, “Kırk Yıl” in which he wrote his literary memoirs. One of main elements that draw attention in the work is the author’s observations and opinions about the literary circles he visited here, after he went from Izmir to Istanbul. The author gathered those who worked on the path of classical literature under the roof of Muallim Naci School and those who worked on the path to new literature under the roof of Namık Kemal School. Muallim Naci evaluated and his environment from a negative point of view. He stated that the writers belonging to this school produced Works within the framework of Divan literature. He accused the Muallim Naci School of having a narrow World view, which was devoted to the past. He approached Ebuzziya Tevfik, Recaizade Mahmut Ekrem and Samipaşazade Sezai with a positive perspective and praised these authors for giving Works within the framework of new literature. He depicted Ebuzziya Tevfik as kind and gentleman. He highlighted Recaizade Mahmut Ekrem in terms of lifestyle, wordview and literary criticism. Halit Ziya drew attention to the fact that Sami Paşazade Sezai is a powerful pen in prose.

Atıf/Citation: GÜL, M. (2021). Halit Ziya’nın Düşüncesinde İstanbul’daki Edebi Mektepler. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 31, 2(1111-1119).

Sorumlu yazar/Corresponding author: Mehmet GÜL, mgul@bingol.edu.tr

1. Giriş

Tanzimat'la birlikte ivme kazanan ve gittikçe genişleyen bir etki sahasına sahip olan Batı medeniyetine yönelme düşüncesi, Osmanlıda kendi kültürüne sırt çeviren ve Batıyı ön plana çıkaran bir aydın zümresinin doğuşuna sebep olur. Bu durum yerli kaynakların görmezden gelinemeyeceği ve Batıya yönelirken toptancı bir yaklaşımdan kaçınılması gerektiği fikrini taşıyanların tepkisini çeker. Özellikle edebiyat âlemi bu iki düşüncenin çatışma alanı haline gelir. Bunlardan birincisi Şinasi etkisiyle gelişen “Namık Kemal mektebi”, diğeri de Ahmet Mithat'ın sağladığı imkânlarla varlığını sürdüren “Muallim Naci mektebi”dir. Servet-i Fünun edebiyatının nesirdeki en önemli ismi Halit Ziya, hatıralarında söz konusu iki mektebi karşılaştırır ve bu konudaki izlenimlerini aktarır.

Halit Ziya, İzmir'den İstanbul'a gittikten sonra etkileşim içine girdiği edebi mekteplerden birincisi Muallim Naci'nin başını çektiği, Ahmet Mithat Efendi'nin denetiminde, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi etrafında şekillenen muhafazakâr; diğeri de Namık Kemal'in mirası olan ve Ebuuzziya Tevfik'in matbaası etrafında şekillenen Batı edebiyatları etkisindeki çevredir. Bu çalışmada Halit Ziya'nın söz konusu edebi mektepler hakkındaki görüşleri incelenecektir.

2. Muallim Naci Mektebi

Muallim Naci, eserlerinde yeni zevkin havası içinde klasik zevki yaşatan ve mazinin hemen ortadan kaldırılamayan kudretinin bir örneği olarak edebiyat âleminde temayüz eden bir şahsiyettir (İsmail Habib, 1930: 217). Ahmet Mithat Efendi'nin himayesinde *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi etrafında bir çevre edinen şair, dönemin edebi münakaşa ve tartışmalarının içinde yer alır. Divan şiirini toptan reddeden Namık Kemal ve onun temsil ettiği anlayışın temsilcilerine karşı cephe alır.

Çocukluk ve ilk gençlik yıllarında Fransız edebiyatı ve Namık Kemal mektebini takip edip benimseyen Halit Ziya, Muallim Naci'yi de dergi ve gazeteler yoluyla takip eder. Hatıralarında onunla nasıl tanıştığını geniş bir şekilde açıklar. Henüz İzmir'de iken *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine *Aşkımın Mezarı* başlıklı bir mensûre yolladığını ancak Muallim Naci'nin bu mensûreyi “*Mezarda aşk aramak, ölüde can aramaya benzer*” cümlesiyle birlikte yayımladığını belirtir. Yazar, bu müstehzi ifadeyi okuduğu ilk anda hiddetinden dudaklarını ısırır ve “*Ne tuhafır ki ondan sonra yarım asırdan beri devam eden tahrir mesleğimde pek çok haksız hücumlara manasız tarizlere müsadif olmuş olmak beni asla hiddete sevk etmemiştir. Muallim Naci'nin bu ilk tarzı müsemmin tesirata karşı bir nevi aşî vazifesini görmüş olacak. Bu itibar ile Muallim'e minnettar olmak lazım gelir, fakat ben bilakis onun hakkında derhal bir kin duydum*” diyerek bu olayın edebi yaşamının sonraki dönemleri üzerindeki olumlu etkisine dikkati çeker (Uşaklıgil, 2008: 191-192). Halit Ziya, yaşadığı bu olumsuz duruma rağmen İstanbul'a gittiğinde Muallim Naci yönetimindeki *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini ziyaret eder. Ancak gazetenin bulunduğu Bâb-ı Âli caddesini gözlemlerken hayal kırıklığına uğrar. Burayı kütüphane ve büyük matbaalarla süslenmiş, sonu gelmeyen bir hareketlilikle şair, yazar ve gazetecilerle dolu bir yer olarak hayal ettiğini; fakat bir işkembeci veya bir kasabın yanındaki üç beş pısırk ve fakir kitapçı ile karşılaştığını söyler. Bunun yanında matbaa âleminde Karabet, Kaspar, Aleksan ve Arakel gibi Rum ve Ermeni kökenli matbaacıların etkinliğini gözlemlediğini ve bu durumdan dolayı milli duygularının yara aldığını belirtir (Uşaklıgil, 2008: 256-257).

Halit Ziya'nın *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin bulunduğu binaya dair yaptığı mekân tasvirleri ve Muallim Naci ile karşılaştıkça kullandığı ifadeler içinde bir ötekileştirme ve küçümseme barındırır:

“*Beni bir gün Tercüman-ı Hakikat matbaasına götürdüler. Muallim Naci'nin odasına girdik. Dar bir merdivenden kirlî duvarların arasından perdesiz, döşemesiz, çıplak ve pis bir odacık. Bir-iki kişi, fakir ve küçük bir masanın başında gülerek önünde başlanmış bir gazelin yeni doğan mısralarını okuyan Muallim'in karşısında alkışlamakla meşguldü. Delilimle bana oturulabilecek ancak bir iskemle bulunabildi. Delilim belki tanyordu. Benim ismimle bittabi bir fikir hâsıl edemezdi. Nazikâne bir kabulden sonra karşısındakilere kesik kesik cümleler arasından konuşmakta devam etti. Zekâsının taşkınlıkları sinirlice evzânında tab'ının neşveye meyelânı daima gülen çehresinden pek aşîkâr görünen Muallim'de kıyafet-i hazırasına rağmen eski sarığını, cüppesini ifşa eden bir hâl vardı. Hatta esmerce simasını çerçeveleyen sakalında bile...*” (Uşaklıgil, 2008: 257-258).

Halit Ziya'nın Muallim Naci hakkındaki ilk izlenimi ön yargılara dayanır. Burada Batı kültür ve terbiyesiyle yetişmiş birinin Müslüman bir din adamını tasvir etmesine benzer bir çevre ve kişi betimlemesi yapılır. Yazar, Muallim Naci'nin dış görünümünü ve yazıhanesi hakkında “*dar bir merdiven*”, “*kirli duvarlar*”, “*döşemesiz, çıplak ve pis bir odacık*”, “*fakir, küçük bir masa*”, “*sakal*”, “*eski sarığını, cüppesini ifşa eden bir hâl*” gibi ifadeler kullanarak yaşadığı hayal kırıklığını dile getirir. Muallim Naci, yaşadığı dönemin kılık kıyafetine uygun bir tarza giyinmesine rağmen Halit Ziya kendi muhayyilesinde onun sarık ve cüppe giydiği eski halini canlandırır. Mekân ve kılık kıyafet tasviri üzerinden yeni bir okuma yapar. Muallim Naci tasvir edilen mekânın bütün olumsuz özelliklerini taşıyan biri olarak resmedilir. Halit Ziya'nın zihninde mekân kişinin dünya görüşü ve iç âlemini yansıtan bir ayna görevi görür (Şahin, 2017: 29). Yazar, öykülerinde olduğu gibi burada da “mekân/eşya-insan ilişkisine psikolojik bir boyut katar” ve düşünsel olarak çatışma halinde olduğu Muallim Naci'nin bulunduğu mekânı; “kapalı boyutuyla, sıkı ve boğan nitelikleri ile” sunar (Deveci, 2014: 276). Batı kültür ve medeniyeti etkisindeki Tanzimat ve Servet-i Fünun yazarlarının dinin siyaset, sosyal hayat ve sanattaki etkisine karşı olduğu gerçeği göz önüne alındığında Halit Ziya'nın Muallim Naci'ye bakışında ön yargı ve ötekileştirmenin varlığı kuvvetli bir şekilde hissedilir.

Muallim Naci ile ilk karşılaşmada “müstesna” bir şahsiyetle karşı karşıya olduğunu düşünen Halit Ziya, daha önce onun tarafından nasıl aşığıldığını unutmaz. Ancak Muallim Naci'nin sıra dışı kişiliği Halit Ziya'da az da olsa olumlu etkiler bırakır:

“İlk yazımın altına yazdığı nahoş cümlelerin tesiri bile onun güleç simasından gelen tesir ile silindi. (...) Kesik kesik konuşmasının fasıllarında hep önünde yarım kalan gazelin gelecek mısralarını zihnen hazırlıyordu. Ağının kenarına sinerek tuzağa düşecek sineğe muntazır duran bir örümcek haliyle nazminin örgüsüne ram olacak kaftıyeyi bekliyordu. Bir aralık karşısındakinin bir temellük cümlesini yarıda bırakarak kalemine atıldı ve önünde bekleyen kâğıda kaçırmaktan korkarcasına iki satır daha yazdı. Gazelin bir beyti daha doğmuş oldu. Onu okudu. Hep beğendik. O güldü, hakikaten bu tarzın en güzel bir beyti idi ki beğenmekte ben de samimi idim. Herhalde bu gazel de intişarından sonra nazire-gû bulacaktı. Şeyhlerden, Defterhâne odacılarına kadar...” (Uşaklıgil, 2008: 258).

Halit Ziya sahip olduğu bütün ön yargılara rağmen Muallim Naci'de fark ettiği olumlu yönleri dile getirir ve onda görülen “zekâ parıltısını” inkâr etmez. Ancak bu ziyaretin sonunda elde ettiği izlenim yazarı edebi anlamda tatmin etmekten uzaktır. Ahmet Mithat Efendi, Muallim Naci ve *Tercüman-ı Hakikat* çevresi hakkında olumsuz değerlendirmelerde bulunur:

“Demek her biri şiir âleminin bir mühim hadisesi olan o gazeller böyle doğuyordu. Demek koca Mithat Efendi'nin koca koca “Tercüman-ı Hakikat” gazetesi ve bir kütüphane dolduran o mebzul asarı Ebussuud caddesinin bu dar merdivenli, pis bulvarlı, fakir, sefil, küçük bir bezirgânın iflasa yaklaşmış yazıhanesi kadar olsun bir gösterişe malik olmayan harap, sanki metruk matbaadan mı çıkıyordu? Ben ki muasır Fransız risalelerinde resimlerini gördükçe emsalini İstanbul'da göreceğime sahip olduğum tantanalı, debdebeli, mermer cephele, cila ve ziynete müstağrak dairelerin içinde insana yolunu şaşırtan gazete idarehanelerinden birine muntazırdım. Hayalimin bu inkisarını da huzma çalışarak bir daha buraya avdet etmemeye kendi kendime ahdedtim. Nazarımda bütün matbuat âlemi birden çöküvermiş, bir yığın enkaz haline gelivermiş oldu” (Uşaklıgil, 2008: 258-259).

Halit Ziya, Muallim Naci'de edebi anlamda birtakım olumlu yönler bulsa da temsil ettiği edebi mektepten dolayı ona olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşır. Yaptığı gözlemler sonucunda Muallim Naci mektebinin temsil ettiği edebi anlayış ve dünya görüşünden uzak durmaya, bir daha bu çevreye uğramamaya karar verir. Böyle bir karar almasında Muallim Naci'nin sert mizacının da etkisi vardır. Halit Ziya'ya göre Muallim Naci'nin Ahmet Mithat Efendi'nin himayesine girmesi, onu düşünce ve edebiyat dünyasında “müstebit bir sultan” konumuna getirmişti. Abdülhak Hamid ve Rezaizade Mahmut Ekrem ile girdiği edebi münakaşalar, eski şairlerin daha fazla şöhret bulmasını sağlıyor; yeni edebiyat yanlısı yazar ve şairlerin yetişme şartlarını ortadan kaldıran bir iklimin oluşmasına sebep oluyordu. Özellikle dil ve nazımdaki yüksek iktidarı, etrafında gittikçe genişleyen taklitçi bir zümrenin övgülerine mazhar olarak onu mest ediyordu. Pervasızca hücumlarla bazen tek bir kelime ile bazen de tek bir cümle ile bu dairenin dışında kalan yazar ve şairleri sert bir şekilde eleştiriyordu. Gazel-seralıktaki mahareti nedeniyle gençler üzerinde etkilidiydi ve bu durum yeni edebiyat anlayışı için bir tehditti. Bazen yeni edebiyata eğilim gösteriyor, ancak yazdıkları ile yeni edebiyat temsilcilerinin yazdıkları

arasında kendi aleyhine bir farklılık gördüğü zaman hemen klasik edebiyata dönüş yapıyordu. İlhamını Divan edebiyatından alan Muallim Naci, fitrat olarak başka edebi iklimlerde kalem oynatma kabiliyetine sahip değildi (Uşaklıgil, 2008: 279-280).

Derin ve geniş bir gözlem yeteneğine sahip olan Halit Ziya, yaptığı bu değerlendirme ile Muallim Naci'nin şahsında klasik edebiyat yanlılarının zayıf ve kuvvet yönlerini ortaya koyar. Yazar, her ne kadar Muallim Naci aleyhine olumsuz çıkarımlarda bulunsa da bazı noktalarda onun sahip olduğu edebi yeteneği itiraf etmek zorunda kalır. Özellikle Muallim Naci'nin Fransızca öğrendikten sonra yaptığı tercümelere olumlu bir bakış açısıyla değerlendirir:

“Yalnız Ahmet Mithat Efendi'nin tavsiyesiyle öğrenmeye başladığı Fransızcadan kendisine kırık mana vererek tercüme ediverdikleri manzumeleri cidden şayan-ı hayret bir muvaffakiyetle Türkçe nazma tahvil ettikçe lisan ve vezne hâkimiyet-i mutlakasından mütevellit bir neticeye vasil olurdu. Sonraları şiirlerini toplayarak neşrettiği “Ateşpâre”sinde, “Şerâre”sinde en büyük kıymet-i sanatkâranesini gazellerinde tesadüf olunursa (da), bunlardan sonra tercümelerinde, mesela Sully Prudhomme'dan; ‘Mai siyah bir nice sevda-feza uyun’ diye başlayan tercümesi kabilinden nazımlarında görülürdü” (Uşaklıgil, 2008: 279-280).

Hatıralarında Muallim Naci'nin bazı eserleri hakkındaki görüşlerini de açıklayan Halit Ziya, *Ateşpâre*, *Şerâre* gibi eserleri beğense de Tanzimat döneminde yeni edebiyatın dilde sadelik ve tematik açılım bakımından en önemli örnekleri arasında sayılan *Kuzu* manzumesinin çocukça bir girişim olduğunu, *Yazmış Bulundum* adlı risalesinin de çocukça bir üslupla yazıldığını iddia eder. *Lügat-ı Naci*'nin nesir bakımından bazı olumlu yönlerinin bulunduğunu ancak burada yer alan nesir yazılarının edebi anlamda bir değer taşımadığını belirtir (Uşaklıgil, 2008: 280).

Muallim Naci'nin Halit Ziya'nın düşüncesinde sempatik olmayan bir kişilik olarak görünmesinin bir nedeni de kendini beğenme ve üstün görme eğilimidir. Nitekim *Şerâre*'nin mukaddimesinde yer alan;

“Agûş-ı nigâhında görünmek hevesiyle

Ebkâr-ı nûket cilve eder pişgehimde

Her hangisine baksam atar beytime kendin

Şair mi neyim? Câzibe vardır nigehimde”

dörtlüğü “kendi şairliğiyle övünme tutumunun tipik” bir örneğidir (Sazyek, 2010: 362).

Halit Ziya, Bâb-ı Ali'yi ziyaret ettikten bir süre sonra, Muallim Naci'nin Abdülhak Hamid ve Recaizade Ekrem'e karşı giriştiği münakaşalara dâhil olma kararı alır. Çünkü söz konusu yazarlar Halit Ziya'nın edebi gelişiminde etkili ve yeni edebiyatın temsilcisi konumundadırlar. Yeni edebiyat temsilcilerini savunmak isteyen Halit Ziya; Ali Kemal, Ali Ferruh, Abdülhalim Memduh ve Tevfik Nevzat ile birlikte *Hizmet* gazetesinde Muallim Naci'yi tezyif eden birtakım makale kaleme alırlar (Tansel, 1953: 174). Yazar, bu makalelerin yazılış amacının Muallim Naci'nin edebiyat sultanlığındaki gösterişli tahtının önünde yanan ışığı söndürmek olduğunu belirtir (Uşaklıgil, 2008: 382). Halit Ziya, vaktiyle *Tercüman-ı Hakikat*'e yolladığı *Aşkımın Mezarı* adlı mensûresini, “*Mezarda aşk aramak, ölüde can aramağa benzer*” mütalâasıyla âdeta terzil ederek basan Naci'ye, *Hizmet*'te çıkan seri makaleleri ile mukabele” eder (Tansel, 1953: 174-175). Hatıralarında söz konusu makalelerin İstanbul'daki gençler üzerinde büyük bir heyecan meydana getirdiğini ve tebrik mesajları aldığını; Muallim Naci'nin uzun bir zaman buna sessiz kaldığını, fakat daha sonra uzunca bir manzume ile kendisine cevap yazdığını söyler:

“O makalelere en güzel, en hoş cevap ancak böyle olabilirdi. Muallim'in mutadı olan ağır terzilleri, izlerinde yara bırakan kelimeleri bunda yoktu; gayet ince ve zarif bir lisanla, sanki elinde bir tüyle şamarlayarak, başını almış hırçın bir adamın küçük bir çocuğu incitmeyerek tedip edercesine, öyle şakrak bir mukabelesi ki bundan en evvel ben lezzet-yâb oldum” (Uşaklıgil, 2008: 383).

Muallim Naci'nin yumuşak üslubu sonucu Halit Ziya ona karşı kin gütmekten vazgeçer. Abdülhalim Memduh ve Ali Kemal ile birlikte bir süre daha eleştirel yazılar kaleme almaya devam eder. Muallim Naci'nin bu yazıları ciddiye almaması üzerine Halit Ziya ve arkadaşları söz konusu yazıları yazmaktan vazgeçerler.

Halit Ziya'nın Muallim Naci ve çevresine karşı takındığı olumsuz tutum onun klasik Türk edebiyat hakkındaki menfi düşüncesinden kaynaklanır. Yazar, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruşen Eşref'e verdiği röportajda söz

konusu edebi anlayış için “eski” ifadesini kullanır. Bunun yanında Divan edebiyatının edebiyatımızı “kendi öz kaynaklarından; gerçek milli seciyelerine tamamıyla uygun bulunan kendine mahsus karakterinden pek fazla bir müddet alıkoymuş olmasından dolayı çok büyük bir zarara sebebiyet vermiş” olduğunu ifade eder (Ünaydın, 2000: 48). Ancak Halit Ziya'nın eserlerine bakıldığında bunların milli kimliğe uygun olmayan, tamamen Batılı bir dünya görüşü ve yaşam tarzının emareleriyle dolu olduğu görülür. Servet-i Fünun edebiyatı yazarlarından Ali Ekrem Bolayır hatıralarında Halit Ziya'nın eserlerinin lüzumundan fazla Batılı değerlerle yüklü olduğunu belirtir (akt: Özgül, 1991: 429). Yazardaki kuram ve eylem arasındaki bu çelişkinin temelinde İzmir'deki Fransız okulunda okuması ve Fransız edebiyatına olan ilgisi vardır. Söz konusu röportajda Divan edebiyatının dili hakkındaki fikirlerini açıklarken oldukça müspet ifadeler kullanan Halit Ziya, bu edebiyat sayesinde “dilini her türlü sanatkârane kabiliyetleri elde edip bunları ifade edecek derecede” inceldiğine dikkati çeker (Ünaydın, 2000: 49). Muallim Naci de bir kıtasında “yegâne sevgilimizdir lisan-ı Osmani” diyerek dönemin dilini över (akt: Tarakçı, 1994: 22). O halde Halit Ziya'nın Divan edebiyatına karşı cephe almasının temel nedeni dil değil, muhtevadır. Bu karşıtlık, Divan edebiyatının Arap ve Fars edebiyatlarının etkisiyle zenginleşen ve gelişen dini/tasavvufi mazmunların ve temaların kullanımından kaynaklanır. Nitekim Halit Ziya'nın romanlarındaki karakterler ve aileler yerli olmaktan ziyade Fransız yaşam tarzına sahip ve milli olmaktan uzak bir yapıdadırlar. Muallim Naci “Fransızlığı bize yutturmak yok mu, işte bu olamaz” diyerek Namık Kemal mektebinin temsil ettiği Batı etkisindeki edebi anlayışı eleştirir (akt: Çetin, 2006: 671). Dolayısıyla Halit Ziya'nın Muallim Naci mektebine karşı olmasının temelinde Divan edebiyatının muhtevası önemli bir rol oynar. Halit Ziya'nın düşüncesinde oluşturduğu klasik edebiyat (Muallim Naci mektebi) ile yeni edebiyat (Namık Kemal Mektebi) muvazenesi *Mai ve Siyah*'a da yansır. Romanda karşıt değerleri temsil eden Ahmet Cemil ve Raci karakterlerine bakıldığında Raci'de Muallim Naci'nin edebi kişiliğinden ve dünya görüşünden yansımalar görülür. Söz konusu “roman, geleneği korumak ve yeniliği kollamak gayretinin mücadelesini aksettiren bir belge özelliği taşır” (Özgül, 2010: 75). Muallim Naci Mektebi yazarın zihninde bazı olumlu yönleriyle birlikte daima eskiye bağlı ve yeniliğe kapalı olanı simgeler.

3. Namık Kemal Mektebi

1860 sonrası Batı etkisindeki Türk edebiyatının mihreri olan Namık Kemal, dönemin gençleri üzerinde etkili olur, kendisinden sonra yetişen ve edebiyatta Batılı anlayışı benimseyen yazarlar için bir mektep görevi görür. Batı etkisindeki “Tanzimat edebiyatının temsilcileri, Divan edebiyatına karşı çıkmış ve yeni edebiyatı Fransız edebiyatını örnek alarak yaratmak istemişlerdir” (Demir, 2020: 177). Halit Ziya'nın İzmir Rüştüyesi'ni bitirdikten sonra *Mekhitariste Fransız Mektebi*'ne gitmesi; çocukluk ve ilk gençlik yıllarında aldığı eğitimin Batılı niteliği onun edebi yöneliminde etkili olur. Özellikle Fransız okulunun “müdür ve öğretmenlerinden Fransız klasiklerini ve çağdaş Fransız edebiyatını iyi öğrenmiş”, böylece Batı kültür ve edebiyatıyla yetişen bir genç olarak yeni edebiyat çevresini daha kolay tanıma fırsatı bulur (Banarlı, 1998: II, 1050). O, Batı edebiyatları etkisindeki Türk edebiyatı muhitini daha İzmir'de iken takip etmeye başlar. Hatıralarında okul derslerinden arta kalan zamanlarda evde kütüphanesine kapanarak Fransızcadan ziyade Türkçe okumalar yaptığını ifade eder:

“Bütün Kemal'i, Hamid'i münteşir olan eserleriyle o zaman tanıdım. Bilhassa resail-i mefkuteyi getirttim. Bunların arasından Şemsettin Sami Bey'in “Hafta”sı ile Samipaşazade Baki ve Abdülhak Şinasi'nin babası Mahmut Celalettin Beylerin neşrettikleri “Hazine-i Evrak” vardı. Bu iki risale-i mevkute o tarihte neşirleri için cidden mübahatı mucip olacak derecelerde mükemmel addolunabilirdi. “Hafta” daha ziyade ciddi ve ilmi, “Hazine-i Evrak” daha ziyade edebi idi. Bu sonuncusu bilhassa Hamid'in müteferrik manzumelerini neşre tavassut ederek büyük bir kıymet alırdı” (Uşaklıgil, 2008: 182-183).

İzmir'de içinde bulunduğu çevrenin Batı kültür ve edebiyatlarına aşına olması, okuduğu okulun da Fransızca eğitim-öğretim faaliyetlerinde bulunması doğal olarak Halit Ziya'nın klasik edebiyata karşı olumsuz, Batı edebiyatları etkisindeki Türk edebiyatına karşı olumlu bir bakış açısı geliştirmesine sebep olur. Bu yüzden daha çok Namık Kemal ve onun takipçilerinin neşrettiği eser, dergi ve gazetelere ilgi duyar. Nitekim İzmir'de iken yazdığı *Sefile*, *Nemide*, *Bir Ölünün Defteri*, *Ferdi ve Şürekâsı*, *Küçük Hikâyeler* adlı roman ve hikâyeleri Batı edebiyatı etkisinde yazılan ilk dönem eserleridir. Yazar İstanbul'a gittiğinde Batı edebiyatı etkisinde gelişen Türk edebiyatına taraftar olarak edebiyat muhitlerini gözlemler. Hatıralarında yeni edebiyatın önde

gelen isimleri Ebuzziya Tevfik, Recaizade Mahmut Ekrem ve Sami Paşazade Sezai hakkındaki görüş ve izlenimlerini açıklar.

Muallim Naci'nin temsil ettiği klasik edebiyat çevresinde umduğunu bulamayan yazar, Ebuzziya Tevfik Bey'in matbaası vasıtasıyla Batı etkisindeki Türk edebiyatını temsil eden Namık Kemal ve takipçilerinin yolundan gider. Bu sırada Namık Kemal hayatta değildir. Ancak onun miras bıraktığı edebi mektep etkisini sürdürmekte ve takipçileri yolunu devam ettirmektedirler. Halit Ziya, Muallim Naci'de yaşadığı hayal kırıklığını Namık Kemal mektebinin neşriyat âlemindeki en önemli temsilcisi Ebuzziya Tevfik ile tanışma fırsatı yakalayarak gidermeye çalışır:

“Hülyalarımın bu inkisar acılarını teskin edecek yalnız bir tesliyet buldum. Ebuzziya Tevfik Bey'in matbaası, matbaası ve kendisi... (...) Namık Kemal ile ve onun âlemiyle uzun müddet temas ve mücaveretinden alınmış feyzi, hilkatinin sanata, nefaise fart-ı temayülüyle meczeden taşı Ebuzziya Tevfik Bey bizde matbaacılığı emsali görülmemiş, belki daha epeyce zaman görülmeyecek bir mertebeye çıkarmakla iktifa etmeyerek zamanın en mühim, en güzel, belki hala ondan sonra gelen zamanlar için en zengin ve mükemmel bir mecmuasını neşrederdi. Mecmua-ı Ebuzziya... (...) Mündericatin müntahabiyeti ve tabının nefaseti ile bi-hakkın bir mümtaziyeti mahsusa gösteren bu risalede kendi yazıları da Türkçenin güzelliği ile ayrı bir cazibe teşkil ederdi. (...) Bu risaleden başka onun “Kütüphane-yi Ebuzziya” sernâme-i umumisiyle intişar eden küçük kıtada pek güzel basılmamış bir külliyyat silsilesi vardı ki Namık Kemal'in “Tahrir-i Harabat” ve “Takip” tenkitleri, Şinasi'nin şiirleri (...) o meyanda intişar etmişti” (Uşaklıgil, 2008: 264-265).

Ebuzziya Tevfik'in Türk edebiyatına yaptığı hizmetlerden bahseden yazar, “gidip o matbaayı ve bu zatı ziyaret etmekte ne kadar isabet etmiştim. Galata'nın eski bir taş hanında hiçlerden mürekkep -fakat güzel- bir sanat yuvası yapmıştı” diyerek matbaanın bulunduğu mekânın pozitif etkisine dikkati çeker (Uşaklıgil, 2008: 264-265). Ebuzziya Tevfik'in mekânla olan bağı, Halit Ziya tarafından onun karakterini açmılayan, sanat zevkini yansıtan ve boyutlamalar içeren bir şekilde tasvir edilir (Tuğluk, 2012: 21; akt: Şahin, 2017: 28). Yazar, Hem Muallim Naci hem de Ebuzziya Tevfik'in içinde bulunduğu mekânın kişiliklerini nasıl yansıttığına değinir. “Mekân insan diyalektğine önem veren ve mekânı insan ruhunun bir izdüşümü olarak gören yazarların başında gelen Halit Ziya, insan ile mekân arasındaki ontolojik kökenli ilişkiyi derin ve boyutlu bir şekilde ele alır” (Şahin, 2017: 28). Bu bağlamda Ebuzziya Tevfik ile yaptığı görüşmeyi kişi ve mekân tasviri üzerinden anlatır:

“Beni medeni bir adamın kibarâne edasıyla kabul etti. Aramızda koca bir nesil mesafesi olmakla beraber yaş büyüklerinin kendilerinden sonra gelen gençleri nasıl teşvik eden, cesaret veren, kendi vakarlarını terk etmemekle beraber onların izzet-i nefisine nasıl bir vergi tediyesi lüzumunu anlayan bir hüsn-ü kabul ki, yaş farklarından mütevellit fasılaya riayetkâr olmakla beraber o fasıla-yı zarafetin muktezıyatıyla mahdut bir imkân nispetinde kısaltmaya gayret eder. (...) Onun şahsı da giyinişi de söyleyişi de cazibedar idi. Geniş bir alnı genişçe bir başı, zarif ve uzunca seyrek bir sakalı vardı. (...) Ebuzziya matbaasına bu ziyaret bende maneviyatıma kuvvet veren bir inşirah hâsıl etti” (Uşaklıgil, 2008: 266).

Halit Ziya, Ebuzziya Tevfik'i medeni, kibar, şık giyinen, güzel konuşan ve yaş farkına rağmen karşısındakine değer veren bir kişilik olarak tanıtır. Muallim Naci ve *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini tasvir ederken sahip olduğu ön yargılar, ötekileştiren üslup ve kapalı/dar mekân izleği burada görülmez. Mekân, kişilerin huzurlu hallerinin yansıdığı açık bir nitelik gösterir (Deveci, 2014: 276). Halit Ziya, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesini ziyaret ederken görmeyi umduğu Fransa'daki görkemli matbaa binalarının bir benzerini Namık Kemal mektebini temsil eden Ebuzziya Tevfik'in matbaasında da göremez. Ancak bu durumu söz konusu çevrenin mütevazı yapısına bağlayarak ‘hüsn-i ta'lil’de bulunur. (Uşaklıgil, 2008: 265).

Halit Ziya'ya göre Ebuzziya Tevfik'i matbuat âleminde çekemeyen çok kişi vardır. Bunların başında münakaşa sahasında şöhret bulmuş ve çevresini kalem ve düşüncesinin keskinliği ile yıldırان *Vakit* ve *Tarık* gazetelerinin başyazarı Kemalpaşazade Sait Bey ile gündün güne artan bir kinle Ahmet Mithat Efendi gelmektedir. Ebuzziya Tevfik, Kemalpaşazade Sait Bey ve Ahmet Mithat Efendi dönemin en önde gelen, münakaşa odaklı yazılarıyla öne çıkan edebi şahsiyetleridir. Yazar, dönemin gençlerinin bu üç amansız münakaşa ehlinin aralarında geçen tartışmaları takip etmek için sabırsızlıkla beklediğini ve onlara ait tenkit yazılarını okumanın dönemin basın dünyasının başlıca zevklerinden biri olduğunu söyler. Halit Ziya kendi zamanın edebi münakaşalarından bahsederken kısır bir döngüde kalan dönemin tenkit anlayışını eleştirir. Ona göre Tanzimat döneminde şiirde vezin ve kafiye, düzyazıda ise gramer kurallarıyla sınırlı olan tenkit; bu daireleri aşmaya, düşünce ve duygu

alanlarına yükselmeye yeltenemez (Uşaklıgil, 2008: 281, 521, 522). Fransız edebiyatını yakından takip eden ve oradaki edebi eleştiri kültürüne hâkim olan yazar, gazete ve dergilerdeki karşılıklı atışmalarla sınırlı olan Türk edebiyatındaki eleştiri anlayışını yadırgar. Muhtevanın göz önüne alınarak Batılı anlamda bir eleştiri kültürünün oluşmasını ister. Bu yüzden kendisi gibi Fransız edebiyatındaki eleştiri kültürüne hâkim ve bu yönde bir eleştiri ortamı yaratma çabası içinde olan Recaizade Mahmut Ekrem'e yaklaşır.

Halit Ziya'nın İstanbul'a gelişinde etkili olan kişi, Namık Kemal mektebinin önemli temsilcilerinden biri olan Recaizade Mahmut Ekrem'dir. II. Abdülhamit'in emriyle Trablusgarb'a yaptığı seyahatten dönerken vapuru İzmir limanına demirlediği sırada rıhtıma çıkan Recaizade Mahmut Ekrem, burada daha önce yazıştığı Halit Ziya ile karşılaşır ve onu İstanbul'a davet eder. Bu davet onda "günden güne büyüyen bir ihtiyacı şiddetle tutuşturacak bir körük vazifesini" görür (Uşaklıgil, 2008: 433). Yazar, bir süre sonra İstanbul'a gider ve orada Recaizade Mahmut Ekrem ile görüşür. Halit Ziya'nın Recaizade Mahmut Ekrem'in "mütevazı" yalısını tasvir ettiği duygu ve düşünceleri Ebuzziya Tevfik'in bulunduğu mekânı tasvir ettiği duygu ve düşüncelerle paralel bir çizgidedir:

"O zaman İstinye'de ne bu günün mükellef iskelesi, ne civarını süsleyen muhteşem binaları vardı. Küçük bir iskele ve onun hemen bitişiğinde küçük bir yalı ki hala mevcut... Daha doğrusu İstanbul'un en eski tarz iki küçük evin birbirine eklenmesinden teşekkül etmiş bir mesken ki Boğaziçi'nin geniş yalılarına nispetle bu nama yegâne istihkak vasfı deniz kenarında olmasından ibaretti. Fakat bu küçük ev alçak tabanlarıyla bir mendil kadar odacılarıyla bence sahibinin büyüklüğüne bir burhan idi. O zaman Recaizade büyüklüğünden ufak bir fedakârlığa tahammül etseydi, onun da Boğaziçi sahillerini süsleyen kaşânelere benzer bir yalısı olacaktı" (Uşaklıgil, 2008: 513).

Burada Recaizade Ekrem'in alçakgönüllü kişiliğine dikkati çeken yazar, onun mütevazı bir yalıda oturmasını devlet imkânlarından istifade etmede diğer devlet ricalinin aksine kendinden yüksek rütbede olanlara baş eğmemesi ve yüksek bir kişiliğe sahip olmasına bağlar. Yalıdaki görüşme Recaizade Ekrem'in alafrağa yaşam tarzıyla alaturka yaşam tarzını sentezlendiği bir gösteri sahnesine dönüşür. Halit Ziya'ya yaptığı yağlı boya resimlerini gösteren Recaizade Ekrem, Batı musikisini sevdiğini ancak zaman bulamadığı için Şark musikisiyle iktifa ettiğini belirtir. Sonra da piyanosunun başına geçerek o dönem pek meşhur olan "*Çeşm-i mahmurun sebeptir nale vü feryadına*" şarkısını çalar. Bu durum Halit Ziya'nın Recaizade Ekrem'e duyduğu hayranlığı artırır. Böylece Halit Ziya yetiştirdiği kültürel kodlara uygun bir kültür, sanat ve edebiyat atmosferi içinde Namık Kemal mektebine intisap etmekte haklı olduğunu düşünür (Uşaklıgil, 2008: 514-515). Recaizade Mahmut Ekrem'in Halit Ziya üzerindeki etkisi *Mai ve Siyah* romanında da görülür. Romandaki Ahmet Cemil karakteri daha çok Recaizade Mahmut Ekrem ve onun çevresine topladığı gençlerin özelliklerini taşır. "Mavi" kelimesi de yazarın bu çevreye yönelik beslediği umudu simgeler.

Halit Ziya, nesirde kalem oynatan biri olarak yeni edebiyat çevresi içinde en çok Sami Paşazade Sezai'den etkilenir. Yazar, henüz İzmir'de iken *Şir* adlı hikâye ile *Sergüzeşt* romanını okuduğunu ve Sami Paşazade Sezai'yi bir üstat sıfatı ile selamladığını belirtir. Bir kitapçıda yeni gelen neşriyatı gözden geçirirken Sami Paşazade Sezai'nin *Küçük Şeyler* adlı hikâye kitabını gören yazarın bu kitap hakkındaki değerlendirmesi İstanbul'daki yeni edebiyat muhitinin yazar üzerinde ne kadar etkili olduğunu gösterir:

"Küçük Şeyler" beni çıldırttı. Sanat heyecanlarımın içinde bu kitaptan duyduğum zevke ve neşâta yetişebilecek bir tahassüs bilmiyorum. Bu, bana yeni bir ufuk, memleketin sanat ve nesir semasında vaatlerle dolu parlak bir meşrik göstermiş oldu. Küçük hikâyelerin tercüme tecrübeleriyle geçen zamanların ve bu "Küçük Şeyler" bediasıyla mükerrer temasların bende birikmiş olması lazım gelen bir heyecan yükünü, adeta gelecek senelerin meş'imesine düşerek hayata çıkmak zamanına intizaren ihtizaza başlamış bir habl tohumu teşkil etmiş olacak ki tahrir mesleğimde en ziyade sevdiğim küçük hikâyelerden kim bilir ne kadar yazmış oldum" (Uşaklıgil, 2008: 479-480).

Sami Paşazade Sezai bir nesir üstadı olarak Halit Ziya'nın edebi yöneliminde etkili olan en önemli yerli yazardır. Çünkü Halit Ziya *Küçük Şeyler*'i okuduktan sonra kısa hikâye yazmada yeni bir merhale açar (Banarlı, 1998: II, 951). Yazarın daha önceki edebi zevki daha çok Fransız edebiyatından yapılan tercüme eserler ve doğrudan Fransızcadan okuduğu eserler yoluyla oluşur. Ancak *Küçük Şeyler* adlı hikâye kitabı hem yerli bir edebi zevkle yazılmış hem de Namık Kemal mektebinin ürünüdür. Halit Ziya'nın sonraki yıllarda kaleme aldığı bütün nesir yazılarını etkileyecek olan eser, özellikle onun küçük hikâyelerinde daha sade ve

doğal bir dile yönelmesini, cümleleri kısa tutmasını ve konu ile intibaka daha elverişli bir üslup kullanmasını sağlar (İsmail Habib, 1930:305). Yazar bunun yanında Sami Paşazade Sezai'nin *Sergüzeşt* adlı romanını yüksek edebi değere sahip bir eser ve Namık Kemal mektebinin bir örneği olduğuna dikkati çeker (Uşaklıgil, 2008: 307).

Halit Ziya'nın Namık Kemal mektebine intisap etmesi Tanzimat edebiyatının Batılı anlayışından kaynaklanır. Şinasi'de ilk örneklerine rastlanan ve Namık Kemal ile devam eden bu anlayışın ana çerçevesi; Batı edebiyatlarından yararlanarak yeni bir edebiyat oluşturmak, Divan edebiyatının mazmunlara dayalı yapısını kırmak, roman ve tiyatro gibi Batı kaynaklı edebi türleri edebiyatımızda tatbik etmektir (İsmail Habib, 1930: 217). Şinasi, Namık Kemal ve Ziya Paşa üçgeninde gelişen, siyasi ve sosyal bir ufka sahip olan Tanzimat edebi hareketinin birinci kuşak yazarlarını doğrudan tanıma fırsatı bulamayan Halit Ziya; onları daha çok eserleri vasıtasıyla tanır. Yazarın doğrudan tanıma fırsatı bulduğu Hamid, Ekrem, Sezai üçlüsünün temsil ettiği Tanzimat edebi hareketinin ikinci kuşağının eserlerinde ise hissi, ferdi ve yalnızlaşan bir ruh halinin emareleri görülür (Mermer, 2011: 204). Bu yüzden Halit Ziya'nın romanlarında bireyin psikolojik buhranları, toplumdaki soyutlanmış aileler içinde gelişen yozlaşmış ilişkilerin varlığı kendini kuvvetli bir şekilde hissettirir. "Edebî etkinliğinin ilk yılları Tanzimat döneminin ikinci yarısına rastlayan Halit Ziya'nın bu dönemdeki üslup anlayışı, Namık Kemal mektebinin izlerini taşıyan sanatkarane söyleyişten oluşur" (Sazyek, 1998: 120).

4. Sonuç

Halit Ziya edebi hatıralarını kaleme aldığı *Kırk Yıl* adlı eserinde Tanzimat edebiyatı hakkındaki düşüncelerini açıklar. İzmir'den İstanbul'a gittikten sonra ziyaret ettiği edebi çevreler hakkındaki gözlemlerini ve görüşlerini dile getirir. Tanzimat edebiyatını Namık Kemal Mektebi ve Muallim Naci Mektebi diye ikiye ayırır. Namık Kemal Mektebi'ne olumlu bir bakış açısıyla yaklaşır, bu mektebin yazar ve şairlerinden övgüyle bahseder. Buna karşılık Muallim Naci Mektebine olumsuz bir bakış açısıyla bakar, bu mektebin yazar ve şairlerinden yergiyle bahseder. Namık Kemal mektebi ve onun müntesipleri arasında yer alan Recaizade Mahmut Ekrem, Ebuzziya Tevfik ve Sami Paşazade Sezai'yi çağdaş, terakki yanlısı, kişilik sahibi ve edebi anlamda yeniliğe açık birer yazar olarak tanıtır. Muallim Naci mektebinin müntesiplerine ise, yeniliğe kapalı, yeni edebiyattan anlamayan ve klasik edebiyatın sınırlarını aşamayan kimseler gözüyle bakar. Muallim Naci'yi zeki olmakla birlikte gerek kılık kıyafeti bakımından gerekse edebi anlayış ve dünya görüşü bakımından geleneğe bağlı bir şahsiyet olarak tasvir eder. Bunun yanında Muallim Naci'nin gazel-seralıktaki yeteneğine hayran kalan yazar, onun eleştirisi noktasındaki sert tavrını itici bulur. Her ne kadar klasik edebiyat çevresini eleştirse de romanlarında kullandığı dil ve üslup bakımından onlara yaklaşır. Namık Kemal mektebi müntesiplerinden Ebuzziya Tevfik'i matbaa yoluyla yeni edebiyata yaptığı katkıları; Recaizade Mahmut Ekrem'i kişilik sahibi, izzetli bir devlet adamı ve Batılı anlayışta sanat ve edebiyat zevkine sahip biri; Sami Paşazade Sezai'yi ise hem Batılı hem de milli anlayışa sahip bir nesir üstadı olarak takdir eder. Yeni edebiyat yanlısı yazar ve şairleri gerek kılık kıyafet gerekse yaşam biçimi ve dünya görüşü bakımından yüceltir. Bütünsel bir bakış açısıyla bakıldığında Halit Ziya, İstanbul'daki edebi mektepleri Doğu-Batı muvazenesi üzerinden değerlendirir ve Batılı olanı önceler.

Kaynaklar

- Banarlı, N. S. (1998). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi II*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Çetin, N. (2006). Eski Edebiyat Çizgisinde Yeni (Muallim Naci). *Tanzimat Edebiyatı*. (Koordinatör: İsmail Parlatur). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Demir, H. (Ocak 2010). Muallim Naci: Eski Mi, Yeni Mi?. *Türkbilig*, 19, 176-185.
- Deveci, M. (2014). *Halit Ziya Uşaklıgil'in Öykülerinde Yapı ve İzlek*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- İsmail Habib (1930). *Edebi Yeniliğimiz*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Mermer, K. (2011). Tanzimat Ekseninde Gelişen Edebî Âlemde Farklı Akisler: Birinci ve İkinci Mektep Örneği. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Ankara, 52, (1), 189-208.
- Okay, O. (2005). *Batılılaşma Devri Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Özgül, M. K. (2010). Dîvan Yolu'ndan Pera'ya Selametle.... *Hece Dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı. 5, 53/54/55, 54-89.*
- Özgül, M. K. (1991). *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sazyek, H. (1998). Halit Ziya Uşaklıgil'in Öykücülüğü. *Adam Öykü. 14, 113-123.*
- Sazyek, H. (2010). Yeni Türk Edebiyatında Poetika Tarzlarına Bir Örnek: Manzum Ön Sözler. *Hece Dergisi Türk Şiiri Özel Sayısı. 5, 53/54/55, 359-369.*
- Şahin, V. (2017). *Halit Ziya Uşaklıgil'in 'Aşk-ı Memnu' Romanında Mekân- İnsan Diyalektiği. Romanda Mekân* (Editör: Ramazan Korkmaz ve Veysel Şahin). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tansel, F. A. (1953). Muallim Naci ile Rezaizade Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebi Hadiseler. *Türkiyat Mecmuası. C, X'dan Ayrı Basım, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 159-200.*
- Tarakçı, C. (1994). *Muallim Naci Efendi ve Eserlerinden Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Uşaklıgil, H. Z. (2008). *Kırk Yıl*. (Haz: Nur Özmel Akın). İstanbul: Özgür Yayınları.
- Ünaydın, R. E. (2000). *Diyorlar ki* (Haz: Şemsettin Kutlu) Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.